

Генеза конституційно-

правового статусу глави держави на території України

Г. В. Задорожня

кандидат юридичних наук, доцент, професор кафедри теорії та історії держави і права юридичного факультету Київської державної академії водного транспорту імені гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного

У статті досліджено генезу конституційно-правового статусу глави держави на території України. Зроблено висновок, що конституційно-правовий статус національного глави держави в Україні зазнав не тільки політичної та юридичної деформації, а й нерідко його розвиток унеможлиблювався у зв'язку з загарбанням української території іншими державами. Відтак не всі юридичні форми глави держави за своїм походженням і змістом були виявом національного державотворення.
Ключові слова: генеза, конституційно-правовий статус глави держави, джерела права.

В статье исследован генезис конституционно-правового статуса главы государства на территории Украины. Сделан вывод, что конституционно-правовой статус национального главы государства в Украине испытал не только политическую и юридическую деформацию, но и нередко его развитие было невозможным в связи с захватыванием украинских территорий другими государствами. Следовательно, не все юридические формы главы государства по своим происхождению и содержанию были проявлением национального создания государства.

Ключевые слова: генезис, конституционно-правовой статус главы государства, источники права.

In the article genesis is investigational constitutional-legal status of chapter of the state on territory of Ukraine. A conclusion is done, that constitutional-legal status of national country's leader in Ukraine tested not only political and legal deformation but also quite often his development of impossible in connection with enthrallment of Ukrainian territories other states. Consequently, not all legal forms of chapter of the state after the origin and maintenance were the display of national creation of the state.

Keywords: *genesis, constitutional-legal status of chapter of the state, sources of right.*

Незавершеність конституційно-правової реформи в Україні, базовим елементом якої є конституційно-правовий статус глави держави, зумовлює активний пошук його оптимальної моделі. Змістовне наповнення конституційно-правового статусу президента в Україні має здійснюватися не тільки з урахуванням політико-правової практики зарубіжних країн (до якої найбільш частіше вдається конституцієдавець), а й на основі критичної оцінки національних державотворчих традицій. Це зумовлює дослідження генези конституційно-правового статусу глави держави на території України.

До проблеми конституційно-правового статусу глави держави звертали такі вчені, як О. В. Бойко, О. Т. Волощук, Г. С. Серьогіна, В. В. Сухонос, Т. В. Скомороха, Ю. М. Тодика, А. М. Колодій, В. Ф. Погорілко, Н. Г. Плахотнюк, В. А. Шатіло та ін., науковий доробок яких заслуговує на увагу. Адже предмет їх наукового дослідження окреслений поглибленим аналізом окремих аспектів конституційно-правового статусу глави держави (повноваження глави держави, порядок зайняття поста, правові акти гла-

ви держави, його місце і роль у механізмі державної влади, його інституціоналізація як органу публічної влади тощо).

Позитивно оцінюючи здобутки вищезгаданих науковців, слід визнати, що генеза конституційно-правового статусу глави держави в Україні не стала предметом їх дослідження. На жаль, в юридичній літературі це питання не вивчалось в аспекті того, яка юридична форма глави держави за своїм походженням і змістом була виявом національного державотворення, а яка – не відображала самобутність національних політико-державотворчих традицій, оскільки була привнесена загарбницькою державою, а тому стала генетично неприйнятною для ментальності українського народу.

Генеза конституційно-правового статусу глави держави залишається тим невичерпним джерелом ідей, осмислення яких є доцільним і нагальним у сучасних умовах трансформації інституту глави держави в Україні. Передбачається, що структуроване дослідження генези конституційно-правового статусу глави держави дозволить не тільки визначити характерні особливості його поетапного розвитку, а й визначити прийнятні форми цього інституту в рамках національного державотворення.

Вибір критерію, відповідно до якого передбачається виокремлення періодів генези правового статусу глави держави, зумовлений складністю державотворчих процесів, які мали і мають місце на території України. Складність полягає в тому, що національна державотворчість не була системною і безперервною, що зумовлено періодичним примусовим приєднанням окремих територій історичної України до інших держав. Це призводило до того, що на політичну арену України привносилися та юридична форма глави держави, яка діяла в загарбницьких державах. Як наслідок, ге-

неза правового статусу глави держави в Україні зазнавала не тільки політичної та юридичної деформації, а й нерідко унеможлиблювалася. Отже, критерієм класифікації зазначеної генези на території України є її походження (як за формою, так і за змістом), а саме: національне чи привнесене.

Гене́за правового статусу глави держави на території України, на нашу думку, охоплює сім етапів, а саме: перший – князівська влада Київської Русі і Галицько-Волинської держави; другий – монархічна влада Литовської держави і Речі Посполитої; третій – козацька гетьманська влада; четвертий – абсолютна монархічна влада (російська та австрійська імперії); п'ятий – боротьба за утвердження національного інституту глави держави в Україні в 1917-1920 рр.; шостий – глава держави радянського періоду; сьомий – утвердження інституту президента в незалежній Україні.

Порівняльно-правовий аналіз виокремлених періодів генези конституційно-правового статусу глави держави на території України дає підстави стверджувати, що такі юридичні форми інституту глави держави, як князь, гетьман, президент, які мали місце в першому, третьому, п'ятому та сьомому періодах, і за формою, і за змістом є результатом національного державотворення. Цього не можна сказати про ті юридичні форми глави держави, які утвердилися в другий, четвертий і шостий періоди. З огляду на необхідність дотримання вимог обсягу публікації, зупинимося на аргументації окремих періодів генези правового статусу глави держави.

Князівська влада Київської Русі і Галицько-Волинської держави становить перший період генези правового статусу глави держави на території України. Процесу утвердження та розвитку інституту глави держави кореспондує таке соціаль-

но-правове явище, як виникнення і функціонування самої держави. Узагальнений аналіз джерел права вказує, що науковці у своїх міркуваннях щодо першооснов заснування та утвердження Давньоруської держави поділяються на дві групи. Одні вчені вважають, що державність давньоруських земель сформувалася на основі племінної самоорганізації слов'янських груп, які освоїли територію Подніпров'я і Подністрів'я. Так, В. В. Момотов, аналізуючи зміст «Повісті временних літ» («живяху каждо со своїм родом и на свои местах, владеюще каждо родом своим»), дійшов висновку про те, що «початково влада князя була родовою і супроводжувалася співправлінням» [1, с. 66]. Водночас В. О. Ключевський трактував так: «Це означає, що родичі жили окремими поселеннями, не впереміш з чужинцями» [2, с. 29]. М. Ф. Котляр вказує: «Майже всі дослідники солідарні в думці, що Давньоруська держава народилася із союзів східнослов'янських племен» [3, с. 9]. Очевидним є те, що союз племен як одна із форм суспільної єдності людей, передбачає наявність певного публічного управління, яке може здійснюватися одноособово – князем або колегіально – радою старійшин. Роль одноособового управління набувала особливого значення в період воєнних дій. Інша група вчених вважає, що державність давньоруських земель сформувалася не на основі племінної самоорганізації слов'янських груп, а на засадах територіально-громадського самоврядування з розвинутим міським осередком, навколо якого об'єднувалися приміські й сільські громади [4, с. 3].

Порівнюючи міркування цих двох груп учених щодо форми утвердження Давньоруської державності, вважаємо, що племінна і територіальна форми самоорганізації слов'ян є почерговими складовими одного й того самого державотворчого процесу, де племінна органі-

зація публічної влади слов'ян на певному етапі свого розвитку набула територіальної прив'язки. Таким чином, можна стверджувати, що правовий статус князя як глави Давньоруської держави еволюціонував з інституту вождя племені (союзу племен).

Що стосується повноти княжої влади в Київській Русі, то, на думку вчених, влада князя була обмежена з одного боку дружинною радою, з іншого – вічем [5, с. 8]. Дійсно, правителі Давньоруської держави, як і Галицько-Волинської, не мали абсолютної влади, проте князівська влада в Давньоруській державі була значно сильнішою, ніж у Галицько-Волинській. Це зумовлено таким: а) феодална знать у Київській Русі отримала свої земельні угіддя здебільшого від київського князя за державну і військову службу, тому сюзерено-васалітетні відносини тут мали глибоке коріння; в) натомість джерелом походження земельних багатств у боярської знаті Галицько-Волинської держави переважно були їх особисті завоювання, що зменшувало залежність боярів від правителя держави. Тому значимість віче у цих державах також була різною, як форма боярської опозиції віче було особливо значимим у Галицько-Волинській державі.

Особливість генези правового статусу глави держави цього періоду полягає у відсутності нормативного його закріплення. Історія вказує, що тогочасні норми регулювали здебільшого приватноправові, а не публічно-правові відносини. Правовий статус глави держави у цей період формувався на основі звичаїв, поступове санкціонування яких перетворило їх у звичаєве право. Відповідно до звичаю влада по старшинству переходила від одного князя до іншого. Так, «наступником Рюрика був не малолітній син його Ігор, а родич Олег, за переказами, його племінник» [2, с. 46]. Проте з ча-

сом своєрідними правовстановлюючими документами стають настанови-послання батька-князя своїм дітям тощо.

Монголо-татарська навала в 1240 р. лише пришвидшила розпад Київської Русі. Тут знову постає питання: як змінилася у зв'язку з цим генеза правового статусу глави держави, яка юридична форма глави держави утвердилася відтепер на території українських земель, в т. ч. й Галицько-Волинському князівстві?

В юридичній літературі неоднозначною є відповідь на питання: Галицько-Волинське князівство необхідно вважати самостійною державою чи одним з найбільш розвинутих удільних князівств Київської Русі? Відповісти на ці питання можна, взявши до уваги насамперед правовий статус глави держави. «У свідомості тогочасних людей основним символом державності виступав князь, володар держави. Тому всюди, де був незалежний князь, – як доводить Я. Ісаєвич, – можна говорити про незалежну державу» [6, с. 6]. Відтак знову постає питання: наскільки київські і галицько-волинські князі були незалежними в умовах політичного тиску з боку ханської влади? Цікаво, що Галицько-Волинський літопис називає великого князя Романа вікопомним самодержцем всієї Русі, а Данила Галицького – королем і самодержцем Галицько-Волинської держави [7, с. 9, 34, 81]. Наведене першоджерело, незважаючи на те, що князь Роман (1199-1205 рр.) правив до монголо-татарської навали, а Данило Галицький (1240-1264 рр.) – під час неї, ідентифікує князів главами Галицько-Волинської держави.

Водночас відкритим залишається й інше питання: наскільки політично самостійними були князі-русичі в процесі здійснення державної влади? Відповідь на це питання частково дає одне з тогочасних першоджерел, яке містить цікаві відомості про факт юридичного оформлення акту «переда-

чі держави» від князя Володимира до брата його князя Мстислава. «Даю тобі, брату своєму, землю свою всю і городи по своєму животе: а се ти даю при царих и при его рядьцахъ» [7, с. 120]. Сталася ця подія в присутності монголо-татарських ханів Телебуги і Алгуя під час походу на Польщу в грудні 1287 р. Виявляється, що факт отримання юридичних прав на «державу» треба було узгоджувати з татарськими ханами, які виступали гарантами укладення такого договору.

Таким чином, монголо-татари в особі їхніх ханів не перебирали на себе повноваження глави руської держави, обмежуючись лише санкціонуванням на здійснення такої влади. Документальним підтвердженням такого санкціонування були ярлики хана. «Це письмові документи, що виходили від монголо-татарських ханів, документи внутрішньодержавного управління в Золотій Орді» [8, с. 238]. Важливим є те, що хани видавали ярлики князям північно-східної Русі на велике та удільне княжіння, зобов'язуючи їх сплачувати данину, надавати військову підтримку і визнавати верховенство ханів. У всіх інших справах руські князі були незалежними. Таким чином, руські правителі, в т. ч. й князі Галицько-Волинської держави, не були замінені монголо-татарськими посадниками, вони продовжували перебувати на своїх посадах (у разі отримання ними ханського ярлика), зберігаючи в своїх руках фактично всю повноту політичної влади.

Підсумовуючи наведене, доходимо висновку, що характерними рисами генези правового статусу глави держави у виокремлений період є: а) утвердження інституту глави держави в такій юридичній формі, як князь, є відображенням самотності політико-державотворчих традицій східних слов'ян; б) інститут київського князя лежить в основі формування правового статусу глави Давньо-

русської держави; в) відсутність у глави держави абсолютних повноважень, що зумовлено функціонуванням інституту віче і боярської ради; г) формування правового статусу глави держави здійснюється на основі звичаєвого права, рішень віча і князівської правотворчості.

Монархічна влада Литовської держави і Речі Посполитої становить, на нашу думку, другий період генези правового статусу глави держави на території України. Дослідження цієї теми зумовлює пошук відповідей на такі питання: яка юридична форма інституту глави держави утвердилася на території України у цей період? Чи є інститут глави держави національним за своїм походженням, чи все ж був привнесений (насаджений) зовні іншими державами, зокрема Литвою і Польщею? І чи був власне це розвиток національного державотворення?

Хроніки описали вторгнення Литви на українські землі так: «... зостал на пляцу забитым ... Лев, князь Луцків ... утек ал аж до Брянска северского до князя Романа зятя свого..., Станислав, великий князь киевский ... утек ал до князя рязанского» [9, с. 37, 38]. Тобто назвати добровільним входження українських земель до складу Литви досить складно. Особливо запеклим був опір Галицько-Волинського князівства, яке майже сорок років боролось проти Литовської держави, намагаючись відстояти свою незалежність. Після литовського вторгнення, як зауважують учені, ніхто з українських князів на своїх вотчинах уже не сидів. У всіх великих руських князівствах «були Гедиминовичі», які «відчували за собою підтримку великого князя литовського» [8, с. 254].

Отже, ситуацію, яка склалася в XIII ст. між роздробленою Руссю і Литвою, можна охарактеризувати так: а) влада київського князя де-факто втратила свої загальнодержавні позиції, вона поступово еволюціонувала: від «великого князя

Київського – правителя Давньоруської держави» до київського князя як одного з удільних руських князів; б) у руських князівствах посади займали вже не представники княжої династії з роду Рюриковичів, а, як доводить В. М. Бодрухін, прості намісники [10, с. 31]. До того ж такими намісниками були не русичі-українці, а литовці; в) у політичному аспекті Литва була сильнішою за роздроблені українські землі, офіційне долучення Гедиміном до свого титулу «короля литовського» ще й «руського», де-юре і де-факто унеможливило існування інституту національного глави держави на українських землях, оскільки фактична роздробленість наших земель ставила під сумнів існування самої руської держави як цілісного територіального об'єднання на чолі з одним правителем; г) зовнішня політика Литовської держави щодо роздробленої Русі зводилася до захоплення політичної влади, в якій не було місця князям-русичам, тоді як інші сфери суспільних відносин, зокрема соціально-правова, культурно-духовна та інші, складовими якої є українська мова, православ'я, національні звичаї і традиції, судівська система, адміністративно-територіальний устрій, фактично залишалися поза межами впливу Литви. Здебільшого правова система українських земель у складі Литовської держави, особливо в частині регулювання приватноправових відносин, також залишалася незмінною.

Незважаючи на те, що в Литовській державі, як і в Київській Русі, застосовувалося однакове найменування інституту глави держави – «князь», інститут глави держави на українських землях у литовсько-руський період не був національним за своїм змістом і представництвом (походженням), а був привнесений (насаджений) ззовні Литвою. Це той випадок, коли збереження форми публічної влади не означало збереження змісту цієї

влади. Тому Литовська держава не є відродженням української державності.

Підсумовуючи наведене, доходимо невтішного висновку про те, що на українських землях, які ввійшли до складу Литви, відбувалася генеза правового статусу литовського, а не національного глави держави.

Загалом у XIV-XVI століттях Україна, як доводять учені, втратила колишню державність, нехай роздроблену, проте свою [8, с. 249]. І в цьому процесі знакову роль відіграла Литва, а згодом і Польща. Фактичне з'єднання Польщі і Литви (1569 р.) в єдину державу – Річ Посполиту – змінило юридичне підпорядкування українських земель, тепер уже Речі Посполитій, в якій не було й натяку на можливість національного державотворення з власним інститутом глави держави. Польський дослідник К. Гжибовський вважав, що принцип «Corona Regni», який утвердився в Польщі, вказував на монархічну форму правління, а «regnum» – на територію держави. Тому після приєднання до Польщі українських земель Corona Regni включала «Regnum Poloniae» та «Regnum Russiae», тобто дві різні етнічні території, об'єднані в одній державі [11, с. 311-313].

Отже, доходимо висновку, що в рамках існування Речі Посполитої (1569-1795 рр.) українські землі остаточно втратили ознаки державності. Відтепер виборний король Речі Посполитої був єдиним главою держави не тільки в рамках польсько-литовського державного об'єднання, а його правовий статус у повному обсязі також поширювався й на українські території. За таких обставин досить складно говорити про можливість існування навіть латентного інституту національного глави держави на українських землях. Разом з тим, незважаючи на жорстокий соціальний гніт і невгамовну споживацьку політику Польщі щодо українців, вони ніколи не втрачали своєї національної, мовної,

культурної, релігійної ідентифікації, завдяки чому згодом появилися національні лідери, які очолили боротьбу українського народу проти Речі Посполитої. Саме з таких національних та військових лідерів починає висновуватися інститут національного глави держави, юридичною формою якого став гетьман.

Гетьманська влада становить третій період генези правового статусу глави держави на території України. Часові рамки гетьманської влади в Україні охоплюють майже сто двадцять років: з соколових років XVII ст. по 1764 р. Уперше в 1576 р. польський уряд назвав волинського князя Б. Ружинського гетьманом [12, с. 17]. Загалом не зупиняючись на причинах виникнення інституту гетьмана, зауважимо, що на той час титул «гетьман» не мав жодних ознак інституту глави держави. Справа в тому, що витоки гетьманської влади мають суто військовий характер. Гетьманська влада бере свої початки з часу заснування інституту кошових отаманів у Запорізькій Січі.

Поступово гетьманська влада починає перетворюватися з військової на адміністративну, а вже з часів Б. Хмельницького, як правильно стверджує В. М. Бодрухін, гетьманство набуло ознак суверенної влади в Українській козацькій державі [10, с. 99]. Загалом історія України вказує на 70 осіб (від Дмитра Вишневецького 1550 р. до Максима Гулака 1647 р.), які займали посаду гетьмана до часу правління Б. Хмельницького [10, с. 154]. З наведеного вбачається, що становлення правового статусу гетьмана, від військового керівника і до глави держави, було тривалим, проте безперервним і поступальним.

Дослідження генези конституційно-правового статусу гетьмана як глави Української держави дає підстави для таких висновків: 1) гетьман як глава держави є інститутом суто національного державотворення, він не був привнесений в укра-

їнську політико-правову систему ззовні, що підтверджує політичну здатність української нації вибудовувати та утверджувати власний державотворчий шлях; 2) гетьман за своєю державно-правовою суттю є монархом, проте виборність істотно вирізняла його правовий статус з-поміж інших тогочасних глав держав, які набували статус монарха за спадковим принципом; 3) основою формування правового статусу гетьмана, в умовах відсутності конституційної бази, стало козацьке звичаєве право, а також міждержавні україно-польські та україно-російські договори; 4) гетьман України, на відміну від глав зарубіжних держав, ніколи не мав абсолютної влади, що зумовлено як внутрішніми чинниками, зокрема функціонуванням в Українській державі таких демократичних інститутів влади, як загальновійськова та старшинська ради, так і зовнішніми – укладенням міждержавних договірних зобов'язань; 5) інститут гетьмана з його демократичними традиціями організації та діяльності виявився настільки близьким ментальності української нації, що формат його політичного відновлення мав місце на початку XX ст. Тут йдеться про конституційно-правовий статус гетьманства П. Скоропадського.

Що стосується періоду абсолютної російської та австрійської монархічної влади, а також радянського періоду, то це був час викорінення будь-якого національного державотворчого процесу. Проте український народ не втратив відчуття своєї етнічно-національної автентичності, завдяки чому виношував мрію про власну державність. Державотворчий досвід вказує, що побудувати сильну Україну поза межами сильного національно орієнтованого лідера, яким має бути президент, неможливо, тому саме на цих висхідних основах мають ґрунтуватися конституційні зміни правового статусу глави держави.

Дослідивши питання генези конституційно-правового статусу глави держави на території України, можна дійти таких висновків:

а) конституційно-правовий статус національного глави держави в Україні зазнав не тільки політичної та юридичної деформації, а й нерідко його утвердження і розвиток унеможливлювалися у зв'язку з загарбанням українських територій іншими державами. Привнесений зразок глави держави здебільшого був чужим для ментальності українського народу і не відображав самотнітності національних політико-державотворчих традицій;

б) не всі юридичні форми глави держави за своїм походженням і змістом були

виявом національного державотворення. Це свідчить про несистемність і перерваність генези конституційно-правового статусу національного глави держави, який був представлений у чотирьох із семи виокремлених нами періодів. Це періоди князівської влади Київської Русі і Галицько-Волинської держави, козацької гетьманської влади, гетьманщини П. Скоропадського, а також періоду функціонування інституту президента в незалежній Україні;

в) побудувати сильну Українську державу поза межами сильного національно орієнтованого лідера неможливо, і саме на цих висхідних основах мають ґрунтуватися конституційні зміни правового статусу глави держави.

Список використаної літератури

1. *Момотов В. В.* Формирование русского средневекового права в IX-XIV вв. [текст] / В. В. Момотов ; Кубанский гос. ун-т. – М. : Зерцало-М, 2003. – 416 с.
2. *Ключевский В. О.* Полный курс русской истории [текст] / В. О. Ключевский. – Х. : Глобус, 2010. – 511 с.
3. *Котляр Н. Ф.* Древнерусская государственность [текст] / Н. Ф. Котляр. – СПб : Алетейя, 1998. – 445 с.
4. *Сворак С. Д.* Генеза та трансформація органів державної влади Київської Русі [текст] : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / С. Д. Сворак ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2011. – 19 с.
5. *Вальденберг В. Е.* Древнерусские учения о пределах царской власти [текст] : очерки рус. полит. лит. от Владимира Святого до конца XVII в. / В. Е. Вальденберг. – М. : Территория будущего, 2006. – 366 с.
6. *Ісаєвич Я.* Князь і король Данило: суспільство, церква, держава (до 800-річчя народження Д. Галицького) // Київська старовина. – 2002. – № 1. – С. 3-9.
7. Галицько-Волинська держава XII-XIV ст. : зб. наук. праць : у 2 кн. Кн. 1 / Упор. О. С. Кучерук. – Львів : Світ, 2002. – 128 с.
8. *Атоян О. Н.* История государства и права Украины (с древнейших времен до середины XVII века) [текст] : курс лекций / О. Н. Атоян ; отв. ред. А. Н. Литвинов. – Луганск : РИО ЛИВД МВД Украины, 2001. – 470 с.
9. Хроніки : Литовская и Жмоитская, и Быховца. Летописи : Баркулабовская, Аверки и Панцырного. – М. : Наука, 1975. – 320 с.
10. *Бодрухін В. М.* Князівська влада і проблеми державотворення в Україні (XII- XIV ст.) [текст] : автореф. дис. ... докт. іст. наук : 07.00.01 / В. М. Бодрухін ; Донецький нац. ун-т. – Донецьк, 2005. – 39 с.
11. *Grzybowski K.* «Corona Regni Poloniae» / K. Grzybowski // Czasopismo prawno-historyczne. – Poznań, 1957. – Т. IX, Zeszyt 2. – S. 311-313.
12. *Єрмолаєв В. М.* Органи влади і управління Української держави (II пол. XVII-XVIII ст.) : навч. посіб. / В. М. Єрмолаєв, А. І. Козаченко. – Харків : Право, 2002. – 176 с.